

Магістр 2 року навчання
факультету міжнародних економічних відносин ХНЕУ ім. С. Кузнеця

ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

Анотація. Досліджено специфіку організації інституціональних перетворень в економіці України. Визначено заходи, що запобігають потраплянню відтворювальної системи в інституціональну пастку.

Аннотация. Исследована специфика организации институциональных преобразований в экономике Украины. Определены меры, предотвращающие попадание воспроизведенной системы в институциональную ловушку.

Annotation. The specificity of the organization of institutional changes in the economy of Ukraine is investigated. Measures to prevent the reproduced system from getting in an institutional trap are identified.

Ключові слова: інституції, інститут, інституціональне середовище, інституціональні перетворення.

Як показує світовий досвід, в умовах становлення ринкової економіки одним із визначальних чинників є рівень розвитку інституціонального середовища. Незважаючи на тривалий період перетворень, Україні не вдалося повністю подолати негативні наслідки деструктивного інституціонального середовища (низькі показники економічного та соціального розвитку, існування соціальної нерівності, корупції тощо). Усунення цих недоліків можливе тільки на основі розвитку адекватних й ефективних інститутів регулювання та ринкової інфраструктури (інформаційно-обслуговуючої, грошово-кредитної, торгово-посередницької). Проблеми, з якими зіткнулися країни постсоціалістичного простору на шляху переходу до ринку, вказали на значну роль інституціональних перетворень у функціонуванні економіки трансформаційного типу.

Дослідження проблем виникнення, функціонування й ефективності впливу різних інститутів на економічну, політичну й управлінську діяльність займають значне місце в економічній, правовій, соціологічній та інших науках. Інституціональна теорія є одним із провідних напрямів у сучасній українській економічній думці. Інституціональним проблемам економіки присвячені праці таких провідних науковців, як: А. Алчіян, О. Білорус, В. Будкін, Геєць В. М., С. Дорогунцов, Р. Капелюшников, Колесніченко І. М., Липов В. В., Д. Львов, С. Мочерний, Р. Нуреев, А. Олійник, Ю. Пахомов, Попов О. Є., Прутська О. О., Українська Л. О., Чаусовський А. М., Чухно А. А., С. Якубовський та ін.

Актуальність теми очевидна, оскільки формування інституційного середовища України відбувається в умовах незавершеності ринкових умов, нестабільності політичної та соціально-економічної ситуації в державі. Тому проблеми організації інституціональних змін потребують практичного вивчення та наукового обґрунтування.

Об'єктом дослідження є процес здійснення інституціональних перетворень в Україні.

Предметом дослідження є інститути та соціально-економічне підґрунтя до здійснення інституціональних перетворень.

Метою роботи є виявлення проблем організації інституціональних змін, обґрунтування специфіки організації інституціональних перетворень в економіці України.

Завдання дослідження – проаналізувати стан інститутів механізму управління економічними процесами в Україні, визначити проблеми організації інституціональних змін в умовах сучасної економіки.

Основоположник інституціоналізму – Т. Веблен – в основу інституційного методу дослідження економічних відносин заклав розуміння під інституціями комплексу звичних способів мислення стосовно відносин між людиною і суспільством, а також загальноприйняту поведінку. Він виходив з того, що "інституції – це результати процесів, що відбувались у минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, таким чином, не є цілком відповідними вимогам теперішнього часу" [1, с. 202], трактував інституції як "усталені навички мислення, спільні для більшості людей" [2, с. 118].

У. Гамільтон розвинув інституційний підхід, визначивши категорію "інституції" як "вербальний символ, який описує низку суспільних звичаїв", як "переважаючий і стійкий спосіб мислення чи дії, відтворений у звичках груп чи звичаях народу" [3, с. 84].

Відомий дослідник Д. Норт розглядає інститути як "правила" гри в суспільстві, або створені людиною обмежувальні рамки, котрі формують відносини між людьми [4, с. 46]. Однак сформовані в суспільстві інститути можуть виступати не лише в якості норм і правил, але й інститутів-організацій, які відіграють важливу роль у системі ринкових відносин та її господарюючих суб'єктів.

Світовий досвід проведення економічних реформ у державах із різним політичним устроєм, ідеологічними концепціями, моральними цінностями показав, що однією із основних складових їх успішного завершення є врахування інституційного фактора при здійсненні відповідних перетворень. Беззаперечним є той факт, що економічні реформи можуть бути успішно реалізовані при умові не лише безпомилковості розрахунку ресурсної бази досягнення поставленої мети, але й врахування відповідності тієї сфери, в якій будуть реалізовуватися, тобто інституційним простором, стан якого повинен формуватися на основі глибоких наукових досліджень.

Поняття "інститут" не має чіткого фіксованого змісту. На основі узагальнення міжнародного досвіду та

безпосередньо долучаються до процесу розвитку певної території, зокрема в Україні, основними інститутами є: інститут власності, інститут демократії, інститут права, бізнесові інститути, регіональні інститути виробництва [5, с. 168].

Кожен із наведених інститутів складається з окремих інституцій, які забезпечують виконання окремих функцій в її межах.

Події останніх десятиліть свідчать про те, що необхідні інституціональні структури не виникають автоматично, а практика їх трансплантації з успішно функціонуючих західних економік не гарантує відбору найбільш ефективних інститутів. Політика держав із трансформаційною економікою повинна бути спрямована на створення умов для проведення інституціональної реформи у сфері господарювання з метою формування ефективного інституціонального середовища. Подібні перетворення можуть мати як комплексний позитивний вплив на загальний рівень соціально-економічного розвитку, так і дестабілізувати економічну ситуацію в країні.

В економічній літературі наявні декілька визначень інституціонального середовища, а саме:

інституціональне середовище – це сукупність основоположних соціальних, політичних та економічних правил, що обмежують людську поведінку [5, с. 170];

інституціональне середовище – це рівень підприємницького й управлінського потенціалу, а також соціологічної та правової системи [6, с. 63].

Ідеальне інституціональне середовище (система) управління соціально-економічним розвитком мусить відповідати таким критеріям: бути демократичним, спрямованим на досягнення бажаних результатів; володіти достатньою силою впливу; бути досить простим для розуміння; використовувати систему соціально-психологічних мотивацій; бути адаптованим; стимулювати прогресивний розвиток.

Економіка України перебуває на етапі трансформаційних перетворень, що характеризується руйнуванням старих інститутів (деінституціоналізація) та формуванням нових (інституціоналізація). Усунення держави від активної політики з формування інституціональних умов на ринку може призвести до деінституціоналізації, оскільки саме держава в період швидких економічних і соціальних змін є "творцем" більшості інститутів. "Інституціональний вакуум" призводить до збільшення невизначеності дій індивідів на ринку, що значно підвищує витрати колективної дії з вироблення стійких правил і механізмів, які повинні стати каталізатором для виникнення інституціональних структур [7, с. 57].

Ринкова економіка не може існувати в інституціональному "вакуумі". Тому недоліки ринкового регулювання обов'язково будуть замінені не завжди ефективними механізмами. У випадку "слабкої" держави введення нових формальних правил буде ускладнене протидією зацікавлених груп, інтереси яких не завжди узгоджуються з цілями суспільного добробуту. Тому при виробленні заходів щодо організації інституціональних змін у національній економіці необхідно враховувати фактори прийняття рішень економічними суб'єктами та їх прагнення зменшити трансакційні витрати [5, с. 172].

Економічні суб'єкти зазвичай прагнуть до сфер найменших трансакційних витрат або ж намагаються компенсувати їх високою дохідністю. Спеціалізовані організації концентруються довкола найбільш рентабельних підприємств. Відтворювальна система починає самостійно адаптуватися до функціонування в умовах високих трансакційних витрат, що, в підсумку, призводить до появи неефективних інституціональних форм, галузевих диспропорцій, редуціювання технологій, зменшення наукового потенціалу. У процесі самостійного зменшення трансакційних витрат економічними суб'єктами виникають специфічні інститути, що виступають, з одного боку, віддушиною, а, з іншого, інституціональною пасткою, яка "консервує" неефективні форми взаємодії. Особливістю трансформаційної економіки є високий ризик потрапляння відтворювальної системи до інституціональної пастки. Теорія інституціональних пасток розглянута в роботах В. М. Полтеровича. Під інституціональною пасткою розуміються неефективні, але стійкі інститути [8, с. 53]. Функціонування в режимі інституціональної пастки супроводжується високими трансакційними витратами, звуженням можливостей обміну. Прикладами найпоширеніших інституціональних пасток є бартер, корупція, неплатежі, ухиляння від сплати податків.

Інституціональні зміни в економіці України – це досить складний та суперечливий процес, оскільки існує низка чинників, які впливають на розвиток її інституціонального середовища:

на початку 90-х років ХХ ст. були досить слабкі і навіть відсутні ринкові інститути та відповідна їм інфраструктура, оскільки протягом 70-ти років у СРСР панувала планово-розподільча економіка;

наша країна не пройшла всі стадії постіндустріальної трансформації з притаманними для неї управлінськими революціями;

незважаючи на існуючий сучасний розвиток у науці, освіті, культурі, соціальній сфері, Україна значно відстала у сфері інформатизації суспільства та економіки, комп'ютеризації економічних зв'язків та соціальних мереж, інформаційного опанування економічного простору, як важливої сфери інституціональних перетворень;

значну гостроту набула невідповідність та протиріччя нових і старих, формальних та неформальних інститутів [9, с. 54–55].

Під дією зазначених чинників, інституціональні зміни в нашій країні мали стихійний та хаотичний характер. Важливою інституціональною проблемою в українській економіці є також невиконання основного принципу ринкової економіки – розподілу власності та влади, переплетіння економічної та політичної влади, а інституціональна слабкість держави проявляється в неефективному виконанні специфікації і захисту прав власності та контрактів.

Основні проблеми інституціонального регулювання економіки України доцільно розділити на два блоки: а) пов'язані з економіко-політичною ситуацією; б) проблеми, викликані особливостями взаємодії формальних і неформальних інститутів [10, с. 8].

Проблеми регулювання, пов'язані з економіко-політичною ситуацією в Україні базуються на "провалах" держави, які обумовлені низкою обставин: обмеженістю інформації, яка необхідна для прийняття рішень владними органами; недосконалістю демократичних інститутів (бюрократія на всіх рівнях управління проводить такі рішення, які гарантують отримання для неї економічної ренти за рахунок суспільства); неспроможністю держави передбачити та ефективно контролювати наслідки прийнятих нею рішень тощо.

Проблеми регулювання, які викликані особливостями взаємодії формальних та неформальних інститутів в Україні полягають у такому: проблема загальної слабкості розвитку демократичних і формальних механізмів специфікації та захисту прав власності; проблема використання формальних інститутів владними структурами як джерела "отримання ренти" з підприємницьких структур; проблема можливого обходу формальних правил;

проблема обмеженості застосування формальних інституціональних практик у результаті розповсюдження неформальних практик ведення бізнесу; висока вартість та неефективність застосування формальних практик у процесі господарської діяльності [6, с. 79–80].

Проводячи державну економічну політику варто враховувати той факт, що в певних випадках дії держави, спрямовані на підвищення ефективності економічної системи призводять до утворення неефективних, але стійких інститутів. Стабільність інституту визначається числом учасників, ступенем взаємозалежності між учасниками, взаємозв'язком з іншими інститутами. Усталена практика здійснення трансакцій робить інститут здатним до самопідтримки, при цьому інститут не обов'язково є ефективним.

Разом із тим, інститути в довгостроковому аспекті мають тенденцію трансформуватися в більш досконалі. Однак навіть коли більшість учасників усвідомлює необхідність трансформації інституту, старі інституціональні рамки можуть продовжувати існувати в силу перерахованих факторів стабільності інститутів і усвідомленого блокування зацікавленими групами (які керуються рентами міркуваннями) інституціональних змін. У такому стані інституціональне середовище може перебувати досить тривалий час, однак демографічні, екологічні, політичні, та інші фактори вимагають усвідомленого втручання в процес інституціональних змін [7, с. 62].

У зв'язку з цим, пропонується ряд вимог, урахування яких при здійсненні інституціональних змін може сприяти запобіганню попаданню відтворювальної системи в інституціональну пастку:

1. Усвідомлення визначальної ролі держави в процесі інституціональних змін. На перший погляд, високі трансакційні витрати повинні стимулювати господарюючих суб'єктів до самостійного переходу до більш досконалих норм. Але це може бути не так. Ініціювання інституціональних змін пов'язане з високими трансакційними витратами колективної дії. Для окремого економічного суб'єкта витрати ініціації інституціональних змін є занадто високими.

2. Облік витрат інституціональної трансформації. При проведенні інституціональної трансформації варто враховувати такі витрати [11, с. 29]: витрати складання проекту трансформації, витрати лобювання проекту, витрати створення та підтримки проміжних інститутів, витрати реалізації проекту, витрати адаптації до нового інституту. Ігнорування таких витрат робить економічну політику непередбачуваною, спотворює нові інституціональні умови. Адаптація до нових інститутів вимагає окремих інвестицій. При розробленні цільових програм варто вказувати орієнтовні обсяги коштів, які будуть потрібні при переході на нову норму не тільки державі, але й приватному сектору. Це дозволить урахувувати масштаби перетворень та оцінювати реальні можливості економічних суб'єктів для прийняття нового інституту.

3. Створення довгострокової програми інституціональної трансформації. Вузкий горизонт планування стримує інвестиції в інституціональну трансформацію. Програма інституціональних змін дозволить скоординувати державну політику, збільшити керуючий вплив на економіку. Довгострокова програма повинна враховувати початкові інституціональні умови та відповідність передбачуваним норм наявним інститутам [11, с. 32–33].

4. Зацікавленість держави в економічному розвитку. У підприємницькому середовищі повинна формуватися впевненість у зацікавленості самої держави в поступальному розвитку. Необхідна демонстрація реальної зацікавленості держави в підвищенні ефективності функціонування національної економіки, прозорості та обґрунтованості статей видатків. Необхідне формування довіри не тільки серед підприємців, але й довіри між підприємцями та державою за рахунок збільшення передбачуваності дій останньої.

5. Несуперечність формальних інститутів. Заплутаність і дублювання в законодавстві створюють умови для порушень. Для зменшення стимулів до опортуністичної поведінки з боку представників держави, необхідно усунути суперечливість вимог нормативних актів. Прийняття нової норми збільшує витрати її підготовки, однак зменшує витрати звернення до неї [6, с. 84].

6. Зближення формальних і неформальних інститутів. Необхідне широке обговорення існуючих інститутів, а також можливість пропозиції нових, досконаліших, самими господарюючими суб'єктами. Для цього необхідні ефективні канали зворотного зв'язку.

7. Наявність широкого набору інституціональних альтернатив. Стіжка структура взаємодії між людьми у вигляді інститутів не обов'язково є ефективною. Неефективні інститути можна визначити як нестійкі в довгостроковому аспекті. Необхідна наявність широкого набору інституціональних альтернатив, що сприяють відповідно до еволюційної теорії поступовому перетіканню ресурсів до економічних суб'єктів, що діють в умовах більш досконалих інститутів.

8. Рівномірний розподіл витрат трансформації між економічними суб'єктами. Можна припустити такий розподіл витрат між економічними суб'єктами: а) рівень добробуту одних підвищується за рахунок інших; б) добробут одних збільшується повільніше, ніж знижується добробут інших, або добробут одних знижується, а добробут інших залишається на колишньому рівні; в) добробут одних зростає, а добробут інших не погіршується; г) добробут одних збільшується, а зниження добробуту інших компенсує перша група за рахунок свого поліпшення. Необхідно дотримуватися останніх двох варіантів розподілу витрат інституціональної трансформації [9, с. 57].

9. Урахування накопичених знань. У результаті багаторазового повторення трансакційних дій відбувається поява рутин. Рутини забезпечують безперервність відтворювального процесу. Негативні прояви його розриву полягають у зниженні рівня кваліфікації персоналу; розриві господарських зв'язків; руйнуванні синергетичних основ організації; зниженні загального рівня довіри. При рутинізації господарських взаємин підвищується погодженість дій учасників. Введення нової норми повинне враховувати накопичені знання.

10. Відсутність преференцій. Економічні суб'єкти, що мають конкурентні переваги, витісняють інших економічних суб'єктів, що не мають таких переваг. Останні також починають прагнути до створення неформальних зв'язків з метою виживання, що ще більшою мірою збільшує протиріччя між формальними й неформальними інститутами та консервує інституціональну пастку. Формулювання умов державної підтримки не повинно трансформуватися в надання преференцій окремим господарюючим суб'єктам.

11. Перегляд практики селективного контролю. В умовах, коли економічний суб'єкт може бути викритий у порушенні господарського законодавства, застосування формальних санкцій відкриває широкі можливості для контролюючих органів, що створює негативну атмосферу невизначеності. Зацікавлений селективний контроль відтворює умови нерівної конкуренції [11, с. 44–45].

При проведенні інституціональних змін необхідна орієнтація на градуалістський підхід [8, с. 53], що враховує витратність трансформаційних процесів і альтернативні напрями використання ресурсів, можливі недосконалості нових інститутів. Градуалістський підхід припускає поступову самоактуалізацію, ретельну підготовку варіантів

інституціональних змін і сувору послідовність їхнього здійснення, особливо якщо мова йде про масштабні перетворення.

Переpletіння легальних і тінювих форм взаємодій – одна з особливостей трансформаційної економіки. Різка зміна правил гри може сприяти непередбачуваній реакції економічних суб'єктів, формуванню нової інституціональної пастки. Особливістю подолання кризи є те, що вироблення й здійснення необхідних державних заходів повинно ґрунтуватися на реальній економічній ситуації. Необхідна перевага позитивних методів регулювання економіки. Нормативний підхід ще більшою мірою може сприяти протиріччю формальних і неформальних інститутів. Механізм зменшення протиріччя повинен носити двосторонній характер: з однієї сторони держава повинна посилювати санкції й удосконалювати процедури моніторингу та контролю, з іншої – повинні зменшуватися витрати легального здійснення діяльності.

Поступова легалізація буде сприяти зменшенню ризику селективної перевірки; поширенню легальних схем на суб'єктів; розширенню можливостей залучення зовнішніх ресурсів; підвищенню конкурентоспроможності стосовно іноземних компаній; появі можливості зниження податкового тягаря внаслідок розширення бази оподаткування; поліпшенню репутації господарюючих суб'єктів; звуженню можливостей опортуністичної поведінки; зменшенню необхідності звертання до кримінальних структур; формуванню єдиних правил гри й рівних умов доступу до ресурсів [7, с. 63–64].

Таким чином, прорахунки в проведенні реформування економіки України пов'язані, перш за все, з неефективністю управління реформами, їх слабкою мотивацією, недостатністю узгодження економічних інтересів агентів ринку, які сьогодні називають інститутами. Слабкість інститутів спричинила виникнення інших негативних наслідків, таких, як зростання тінювої економіки, зниження частки доходів у валовому внутрішньому продукті, невиконання державних зобов'язань з перерозподілу матеріальних благ, накопичення неплатежів по заробітній платі, криміналізація тощо. У сучасних умовах ключовою умовою динамічного розвитку національної економіки стає інституційна політика як структуроформуючий фактор постіндустріального розвитку. Натомість ефективність її залежить від ефективності самих інститутів та їх об'єднань.

Наук. керівн. Українська Л. О.

Література: 1. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 366 с. 2. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / T. Veblen. – N. Y. : Huebseh, 1919. – P. 239. 3. Майдурд Е. Введение в историю экономической мысли / Е. Майдурд. – М. : Дело, 1996. – 544 с. 4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги "Начала", 1997. – 180 с. 5. Беляев О. О. Институциональні складові формування ринкової економіки / О. О. Беляев // Проблеми формування ринкової економіки. – 2011. – № 37. – С. 167–175. 6. Бодров В. Г. Институціональні механізми ринкових перетворень перехідної економіки / В. Г. Бодров // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2012. – № 1. – С. 63–85. 7. Дикань В. Л. Європейська модель соціально орієнтованої економіки в реаліях України / В. Л. Дикань // Вісник економіки транспорту та промисловості. – 2012. – № 37. – С. 56–64. 8. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – № 2. – С. 47–60. 9. Соскін О. Формування інституціональної основи економічної моделі України / О. Соскін // Галицький економічний вісник. – 2012. – № 2 (27). – С. 53–60. 10. Пильтяй О. Постіндустріалізм і стратегія економічного розвитку України / О. Пильтяй // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 1. – С. 5–19. 11. Кирдина С. Г. Два механизма самоорганизации экономики: модельная и эмпирическая верификация (научный доклад) / С. Г. Кирдина, С. Ю. Малков. – М. : Институт экономики РАН, 2010. – 69 с.